

Čas je důležitou složkou společenského i individuálního života lidí. Již v době Aristotelově bylo mnoho nejasností v pojetí a využití volného času. Sám Aristoteles chápal volný čas — scholé — jako čas, který má sloužit umění, vědě a především filosofii. Volný čas neznamenal ani konec práce, ani odpočinek v dnešním pojetí, ale práce vždy znamenala pro Aristotela a svobodné řecké občany konec volného času. Na Aristotela navazují myslitelé renesance, kteří rovněž uvažují o významu volného času pro rozvoj člověka.

Teprve vznik kapitalismu a rozvoj průmyslové revoluce vytvářejí ekonomickou a sociální bázi pro rozvoj problematiky volného času. Tovární průmyslová velkovýroba rozložila původní subjektivní jednotu výroby, jež záležela v umění a dovednosti řemeslníka a v jeho vlastnictví výrobních prostředků. Současně tím rozložila i určitou jednotu práce, vědy, hry i zábavy, která byla vlastní předindustriální společnosti. Všude, kam pronikla průmyslová revoluce, jíž kapitalismus vítězí nad minulostí, dochází k brutálnímu podřizování dělníků strojové soustavě, k obsahovému i časovému oddělování práce a volného času. Kapitalistická industrializace mění styl života lidí. Proto v 19. století roste počet autorů, kteří se zabývají problematikou volného času. Jejich názory jsou různorodé a často se liší také tím, že vyzdvihují tu nebo onu stránku volného času. Zkoumáme-li jejich názory na uvedenou problematiku z hlediska významu volného času pro jednotlivce i společnost, můžeme již v minulém století vystopovat v sociologii volného času tři základní proudy:

a) Směr negativistický, který nerespektuje hodnotu volného času.

b) Směr skeptický, který vidí vznik a rozvoj volného času, ale je nedůvěřivý

k hodnotám, které se ve volném čase realizují nebo mohou realizovat.

c) Směr optimistický, který zjišťuje a akceptuje nové hodnoty, které se vytvářejí pro společnost i jednotlivce se vznikem a rozvojem volného času.

a) *Směr negativistický* vytváří ve svých názorech na problematiku volného času kontinuitu minulých století s modernější dobou. Vyplynul jednak z názorů anglické klasické ekonomie a z převážně ještě agrárního způsobu života společnosti. Teoreticky byl formulován anglickou klasikou ekonomii, především A. Smithem, jenž se zbavuje jednostrannosti merkantilistů a fyziokratů, kteří hledali zdroj společenského bohatství vždy jen v jedné sféře národního hospodářství, a to buď v obchodu nebo v zemědělství, a opomíjeli průmysl. Současně však A. Smith viděl jediný zdroj bohatství v takové práci, která bezprostředně vytváří určitou věc, výrobek. Tím se pro něho a jeho následovníky stala pracovní doba a práce v bezprostřední podobě jediným zdrojem bohatství národů. Tato forma bohatství byla sice před sto lety převažující, ale ani při tehdejší nízké materiální základně nebyla formou jedinou. Jednostranné názory anglické klasické ekonomie souvisely se stupněm vývoje materiální báze kapitalismu a s třídními vztahy soukromých vlastníků výrobních prostředků. Tyto ve své době moderní a pokrokové názory se v některých aspektech spojovaly s agrární představou o způsobu života. V agrárním pracovním rytmu byl jednotkou pracovní doby den od slunka do slunka. Volný čas byl spojován se zbytečností a leností. Nemalou úlohu sehrály i jednostranné náboženské představy o úloze člověka na zemi. „V potu tváře chléb svůj dobýváti budeš“! Představa fyzické práce jako jediného zdroje bohatství se uplatňuje nejen v agrárním způsobu života vesnice,

ale především v novém výrobním způsobu nastupující kapitalistické společnosti. Po stránce teoretické i praktické představovala tato teorie vydatného pomocníka kapitalistického způsobu vykořisťování a získávání nadhodnoty a měla i své oprávnění vzhledem k technické úrovni rozvíjející se společnosti.

b) Zakladatelem *skeptického směru* se stal v minulém století Alexis de Tocqueville svou knihou *O demokracii v Americe*.¹ Je jedním z těch typů lidí, kteří dokáží již u zrodu kvalitativně nové společnosti vidět její budoucí nedostatky. Prozíravý intelekt, rodová příslušnost k hroučící se feudální aristokracii, nerozvinutá buržoazní demokracie, intelektuální sepiatost s romanticko-konzervativním vztahem k technice a k technickému pokroku lidské civilizace, umožňují odhadnout nejen cesty buržoazní demokracie, ale i nových společenských hodnot jako je volný čas. Alexis de Tocqueville zaměřuje kritiku vize budoucí společnosti především na Ameriku. Domnívá se, že rozvoj materiální výroby v Americe vytvoří bohatství i volný čas pro všechny členy společnosti, ale lidé na základě způsobu řízení společnosti i mohutného rozvoje techniky nebudou schopni ve volném čase realizovat nové hodnoty. Základní příčinu vidí v buržoazní demokracii. „Tato společnost vytvoří pro lidi nicotné a malicherné radosti, které budou člověka nivelizovat a uniformovat a oddělí ho od zájmů celospolečenských“². Alexis de Tocqueville soudí, že každý z těchto lidí bude ve společenském blahobytu žít odděleně a soukromě. Odděluje však velmi ostře práci a volný čas. Volný čas se mu jeví ne jako nový zdroj pro rozvoj člověka, ale jen jako nová sféra, ve které bude příští generace nově odlidšťována. Soudí, že „volný čas odsoudí člověka k jednoduchosti a určitému druhu otroctví“³. Ve svém popisu Ameriky spojuje rozvoj volného času s bezútešnou uniformitou lidí a tříd. V jeho vidění je racionální jádro kritiky a skepse budoucí kapitalistické společnosti, ale přes veškerou bystrost a geniálnost postřehů je poněkud jednostranný. Volné chvíle, i když hned nevedou k všestrannému rozvoji člověka, pomáhají dělníkovi

alespoň na chvíli se osvobodit z přímého vlivu kapitálu, odpočinout si a udržet si delší dobu pracovní schopnost. A. de Tocqueville se projevuje jako aristokrat, který se obává, že demokratizace života a kultury zničí kulturu.

c) Zakladateli *optimistického směru* v problematice a hodnocení volného času jsou K. Marx a B. Engels. Marxovy a Engelsovy názory na volný čas souvisí s jejich objevem ekonomického pohybu dějin, sociální síly pokroku a s komplexním pochopením totality člověka v rámci objektivně existujících zákonitostí vývoje společnosti, uskutečňovaného činností tříd, sociálních skupin a jednotlivými individui. Základní přínos zakladatelů marxismu k problematice volného času spočívá v dynamickém pojetí jednoty práce a volného času jako sféry svobody a nutnosti, v odhalení podmínek pro vznik a rozvoj volného času a v pochopení volného času jako nové kvality pro rozvoj společnosti i každého jednotlivce.

K. Marx ve svém díle *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* napsal: „Ale s tím, jak se rozvíjí velký průmysl, nezávisí už vytváření skutečného bohatství tolik na pracovní době a na množství vynaložené práce, jako na síle agentů, kteří se za pracovní doby uvádějí do pohybu a jejichž mohutná účinnost sama není nijak úměrná bezprostřední pracovní době, kterou stojí jejich výroba, ale závisí na celkovém stavu vědy a pokroku technologie, čili na použití této vědy ve výrobě“ (str. 592). „Při této přeměně nevystupuje jako základní pilíř výroby a bohatství bezprostřední práce, kterou člověk koná, ani doba, po kterou pracuje, nýbrž zvládnutí jeho vlastní všeobecné produktivní síly, jeho pochopení přírody a její ovládnutí jeho bytím jako společenského organismu, zkrátka rozvoj společenského jedinice“ (str. 599). I jeho další myšlenka ukazuje nové hodnocení času nejen v souvislosti s pracovní dobou, které vznikalo s přechodem ke kapitalismu, ale především s volným časem. „Úspora pracovní doby se rovná prodloužení volného času, tj. času, který lze věnovat plnému rozvoji jedinice, a tento čas zase sám jako největší

^{1,2} Alexis de Tocqueville: *O demokracii v Americe*, Moskva 1897, str. 364, 410.

³ Alexis de Tocqueville, op. cit. str. 456.

produktivní síla působí zpětně na produktivní sílu práce“ (str. 599).

Marx vidí volný čas jako nutnou složku rozvoje společnosti a jednotlivce. Jeho optimistický pohled na vytváření podmínek pro rozvoj člověka právě pomocí volného času je spojen nejen s rozvojem výrobních sil společnosti, ale i s rozvojem třídního boje, který uvolňuje a vytváří cestu novým vztahům, kvalitativní změně lidské činnosti.

Volný čas jako zdroj bohatství společnosti i jednotlivce nechápe Marx samoúčelně. Využití volného času spojuje s rozvojem výroby, s prací člověka. Na rozdíl od A. de Tocquevillea jde o vytváření produktivního pojetí volného času. Tím je překonáván dualismus práce a volného času. Zdrojem pohybu společnosti zůstává výroba, ale volný čas, prostorově i časově oddělený od sféry práce, umožňuje člověku v souhlase s rozvojem společnosti rozvinout jeho všestrannost. I ve volných chvílích se může uskutečňovat a uskutečňuje rozvoj výrobních sil individua a volný čas se stává „společenskou výrobní silou“, společenskou výrobní podmínkou. Na základě ekonomických zákonitostí rozvoje společnosti uvažuje Marx o takovém rozvoji vědy a techniky, kdy pracovní proces se stane vědeckým a vynutí si vzdělaného, všestranně rozvinutého člověka. K tomu právě pomáhá volný čas jako určitá předehra stále znovu opakovaného složitého pracovního procesu. Pomocí volného času se tak bude v nové společnosti překonávat rozpor mezi duševní a fyzickou prací. „Volný čas, který je jak dobou odpočinku, tak dobou pro vyšší činnost, udělá ovšem z toho, kdo jej má, jiný subjekt, a jako jiný subjekt pak tento člověk vstupuje do bezprostředního výrobního procesu. Výrobní proces je zároveň školou kázně pro formujícího se člověka a pro hotového člověka, v jehož hlavě existuje vědění nashromážděné společností, je polem praktické činnosti, experimentální vědou, materiálně tvůrčí a zpředměťující se vědou. A pro oba, pokud práce vyžaduje, aby se prakticky položila ruka k dílu, a je spojená s volným pohybem, jako v zemědělství, je zároveň tělesným cvičením“ (str. 599–600).

Tvůrčí práce, dostatek volného času vytvoří emancipovaného, tvůrčího, svobodného člověka. Současně Marx překonává hranice produktivního pojetí člověka a tím i volného času. Volný čas neslouží pouze reprodukci pracovní síly, není jen zaplněn společenskými povinnostmi v širším i užším slova smyslu, ale slouží také člověku samotnému, jeho vnitřním potřebám a zálibám. Hranice mezi pracovní činností a volným časem jsou u jednotlivců velmi pohyblivé a nejsou jen určité konkrétní činnosti individua, ale především vnitřní účelností nebo vnějšími účely, nutností člověku vnucovanou potřebami zachování společnosti i jeho jako lidského individua.

Volný čas je spojován s překonáváním sféry nutnosti a vytvářením sféry svobody. Svoboda ve volném čase je však úzce spjatá s procesem volby a s motivací volby v daných objektivních podmínkách. Celý proces volby byl však zakladateli marxismu řešen především po objektivní stránce, i když v řadě prací naznačují, že „osvojování je podmíněno osvojujícími si individui.“

Po smrti Karla Marxe napsal jeden z prvních francouzských teoretiků marxismu, Marxův zeť Paul Lafargue, svůj slavný pamflet *Právo na lenost*⁴. Lafargue psal svůj spis v letech 1880 v době, kdy dělnické hnutí dosahovalo prvních důležitých úspěchů ve zkracování pracovní doby. Podobně jako K. Marx i on velmi oceňuje význam volného času pro společnost i jedince. Dochází však k poněkud zjednodušenému názoru na práci, i volný čas. Vysmívá se práci, a proti právu na vykořisťovanou práci staví právo na lenost, tj. právo na volný čas. Lafarguovým heslem bylo „Žít plný život.“ Plný život však nemá nic společného s pocitem štěstí, které plynou z nevolnické práce. Pojetí práce i volného času vede v absurdnost. Podle něho se volný čas může vyvíjet zcela autonomně a nezávisle na sféře práce. Jeho pojetí je odrazem počátečního rozvoje kapitalistické společnosti. Přecaňuje celou sféru volného času a překonává dualismus práce a volného času jednostranným vyzdvihnutím volného času, který je sice „matkou mou-

⁴ Paul Lafargue: *Díla vybrané*, t. II, Warszawa 1961, str. 8–49

drosti“, jak uvádí Lafargue, ale je chápán bez vztahu k celé sféře přírodní a sociální nutnosti. Lafarguova zásluha je v tom, že rozvíjí tento složitý společenský a lidský problém a staví se kladně k celé sféře volného času. V tom je součástí optimistického proudu v problematice volného času, který byl nastolen zakladateli marxismu, ale současně svým poněkud mechanickým a zjednodušeným pohledem začíná vytvářet v rámci tohoto proudu vlastní směr, který jednostranně vyzdvihuje význam volného času — i když je jeho pohled na rozdíl od jeho následovníků spojován s bezprostředními potřebami dělnické třídy.

Nové podmínky pro rozvoj problematiky volného času přináší konec 19. století a začátek 20. století. Je to především pokračující mechanizace výroby, která stále hlouběji rozčleňuje práci, dovádí do krajnosti dělbu práce, rozvíjí hromadnou výrobu. S pokračující industrializací kapitalismu se rozvíjejí města a průmysl začíná podchycovat a zajišťovat potřeby lidí ve volném čase. Zvlášť rychle se tento proces uskutečnil v USA.

Právě na přelomu starých ekonomických vztahů kapitalismu volné soutěže a nových ekonomických problémů monopolistického kapitalismu píše svou práci, zaměřenou k otázce volného času, Thorstein Veblen — *Theory of the Leisure Class*⁵. Veblen patří k těm, kteří se dívají s vážností na celou sféru problematiky volného času. Rozšiřuje okruh optimistického pohledu na volný čas a začíná vytvářet typ sociologických pracovníků, kteří se převážně zabývají problematikou volného času. Základní myšlenkou jeho práce je třídní dělení společnosti podle vlastnictví volného času. Velikost volného času používaná individuem umísťovala člověka automaticky buď do privilegované elity, která vlastnila volný čas, nebo do třídy výrobců, která volný čas ještě neměla. Veblen ve své práci dále poukazuje na to, že s rozvojem individuální společnosti zaniká elita vlastníků volného času a začíná se vytvářet volný čas i pro ostatní pracující. Veblenovy nové postřehy byly současně zúženým pojetím

třídních vztahů kapitalistické společnosti a staly se dnes ideologickým východiskem teorie sociální integrace pomocí volného času. Veblen si také všímá rozvoje hmotných statků a ukazuje, že vážnost, která dříve patřila jen vlastníkům výrobních prostředků, začíná patřit i vlastníkům konzumního zboží.“ „Konzumní zboží je známkou bohatství a zajišťuje vážnost, úctu, prestiž“⁶. Veblen svou teorií připravuje cestu ke zkoumání rodícího se konzumenta spotřebního zboží a masové kultury, odcizeného konzumenta výtvorů zábavní industrie. Optimismus Veblenův je však vzhledem k rostoucí úloze volného času optimismem spíše pasivním, nehledá cestu ven z daných kapitalistických podmínek, ale spíše jen s uspokojením registruje nové změny v oblasti volného času. Veblenův optimisticko-pasivní směr má v následujících desetiletích nejvíce pokračovatelů.

Nový směr, čistě empirický, vytvářejí ve třicátých letech Robert a Helen Lyndovi. Ve svých dvou publikacích shrnují výsledky pozorování, které se týkají amerického sociologického průzkumu volného času městského obyvatelstva v jednom americkém městě. Přínos těchto prací spočívá v konkrétním průzkumu volného času. Pokusili se analyzovat zvyky městského obyvatelstva a chtěli zjistit, jak se volný čas stává integrující silou v životě lidí. Srovnávali proto zvyky, které panovaly v USA v 19. století a ve třicátých letech. Srovnávací metoda, které použili, jim umožnila konstatovat, že lidé opouštějí staré zvyky a slavnosti a věnují se především poslouchání rádia. Současně do zvyků lidí už ve 30. letech silně zasahuje motorismus. Lyndovi tyto změny vidí v souvislosti s rozvojem techniky v industriální společnosti a vyvozují z toho, že volný čas, který byl dříve jen jedním z mnoha sociálních činitelů, má dnes rozhodující úlohu při sociální adaptaci a integraci lidí. Tito sociologové jsou na rozdíl od Veblena zaměřeni empiricky. Patří k nim významný americký sociolog Lundberg aj. Jejich díla jsou cenná proto, že shromáždili velké množství empirických údajů, bez kterých se problema-

⁵ H. Wilenski, *International Social Science Journal* 4—1960, str. 318—319. T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York, The Modern Library, 1899.

⁶ H. Wilenski, *International Social Science Journal*, č. 4, 1960, str. 318—319.

tika volného času nemůže dost dobře rozvíjet.

Novou dimenzi pro rozvoj sociologie volného času přináší vznik a rozvoj vědeckotechnické revoluce. Do výroby proniká věda, která se stává novou výrobní silou. Přináší nové podněty a vytváří reálné podmínky pro osvobození člověka z funkce bezprostřední výrobní síly. Výrobní proces se začíná převracet v technologickou aplikaci akumulovaného vědění. Věda se stává rozhodujícím činitelem v růstu bohatství společnosti. Již začátek procesu vědeckotechnické revoluce hluboce zasahuje do života lidí. Relativní dostatek materiálních produktů, změny ve struktuře povolání, objektivní potřeba demokratizace vzdělání, kratší pracovní doba, moderní velkoměsta, potřeba vzdělávat se a přizpůsobovat se po celý život stále novým a novým změnám, vyvolávají proměny v celém způsobu života. Volný čas se stává nejen teoretickým, ale i sociálním problémem, ve kterém se odráží celá rozporuplná oblast volného času, a to z hlediska jak společnosti, tak i každého jednotlivce. Problematickou volného času se zabývá stále více teoretických pracovníků a výzkumných institucí. Provádějí se různá empirická zkoumání, která pomáhají rozvíjet problematiku volného času. Po druhé světové válce se začíná zkoumat problematika volného času velmi intenzivně i v Evropě. Vznikají nové proudy a směry. Předpokládáme, že každé řazení různých směrů pod určitou šablonu ochuzuje myšlenky jednotlivých sociologů i filosofů. Přesto můžeme i dnes vystopovat v sociologii volného času směry, které jsme naznačili v 19. století. Směry, které členíme podle toho, jak jednotliví myslitelé akcentují volný čas a různé stránky volného času.

Negativistický směr, který vyplynul z názorů anglické klasické ekonomie, teorie „pracovní doby“, práce jako jediné dimenze pro rozvoj člověka a materiální základny společnosti, začíná ztrácet své opodstatnění. Pozvolna se vytrácí z oblasti teorie, i když v praktickém životě společnosti a především v prostém myšlení některých společenských vrstev přežívá dodnes. V socialistických zemích byly některé myšlenky plynoucí z anglické klasické ekonomie oživeny v období kultu osobnosti. Volný čas nebyl sice popírán,

ale nebyla mu přiznávána náležitá hodnota souvisící s rozvojem vědeckotechnické revoluce. Tím nebyl volný čas pochopen jako nová společenská a lidská hodnota. Převládal puritánský pohled na život a na rozvoj člověka. Práce, především fyzická práce, překrývá volný čas. A proto, ačkoliv má marxismus prvenství v komplexním a vědeckém zkoumání problematiky volného času, nebyla tato vědecká disciplína s výjimkou 20. let marxisty pěstována. Dnes se již ve všech socialistických zemích rozvíjí nový směr speciální sociologie — sociologie volného času.

Skeptický směr, u jehož zrodu stojí Alexis de Tocqueville, s rozvojem vědeckotechnické revoluce a tzv. „společnosti hojnosti“ nezahynul, ale naopak našel své pokračovatele. Projevují určitý odpor k technice a pokroku civilizace, k rozvoji volného času, k masovému člověku a nebezpečí konzumní společnosti. V moderní společnosti nejen kapitalistické, ale podle jejich názorů i socialistické se pomocí práce i volného času vytváří člověk plně přizpůsobený, totálně konformní, nivelizovaný, prostě člověk řízený zvenčí, který ztrácí možnost svého všestranného rozvoje, možnost individualizace. Dnešní život se jeví skeptikům jako iluzorní život. Člověk se podle jejich názorů stává sběratelem různých informací, přičemž současně dochází k závěru, že není schopen změnit průběh politického dění, a proto musí projevít co největší snahu mu porozumět. Tento skeptický směr přináší racionální postřeh rozvíjející se moderní společnosti a jejího dvoustranného působení pomocí volného času a komunikačních prostředků na člověka v rámci kapitalistické společnosti. Je však jednostranný ve svém postoji k vědeckotechnické revoluci a v poněkud aristokratickém postoji ke konzumnímu člověku, k člověku vlastnickému volný čas. Člověk i v sebedocizenějších podmínkách těží z volného času a vytváří si nové, lidštější podmínky pro seberealizaci. V socialistické společnosti nemá tento směr své představitele.

K významným představitelům tohoto směru patří David Riesman. Zabývá se se svými spolupracovníky empirickým šetřením a analýzou změn amerického způsobu života. Přístup k problematice volného času je však u D. Riesmana teoretičtější než u jeho předchůdců. Jeho při-

nos spočívá především v charakteristice moderních sdělovacích prostředků a jejich dvojcestného vlivu na lidskou společnost. Ukazuje především na záporný význam sdělovacích prostředků, které ohlupují člověka v jeho volném čase. Ostře kritizuje skutečnost, že dnešní Američan je hluboce, až nemocně připoután ke konzumu a nedokáže kvalitně využít volný čas. Největší rozruch způsobilo Riesmanovo roztržidění příčin chování americké společnosti⁷. Riesman uvádí tři typy lidí, které zhruba odpovídají genetickému postupu společnosti: Je to za prvé člověk, který je řízený tradicí a odpovídá především agrárnímu způsobu života lidí. Očekává se od něho, že se zachová všeobecně uznávaným způsobem v práci i ve volném čase. Sankcí pro jeho chování je strach z hanby. Druhým typem lidí je člověk řízený zevnitř, kterého vytváří rodina. Jedinec je už záhy veden rodiči k obecným cílům, stanoveným bez možnosti vyhnutí. Vnitřně řízený člověk nepodléhá tolik vnějšímu tlaku společnosti a je méně labilní ve svém citovém a politickém životě. Tento typ lidí odpovídá kapitalistické společnosti v období volné společnosti. V dnešní době převládá podle Riesmana třetí typ lidí, který je řízený zvenčí. Riesman píše, že tento nový typ člověka se nápadně podobá Američanovi, kterého již v době před Revolucí považoval Tocqueville za nový druh člověka. Zvnějšku řízená osobnost je doma kdykoli a kdekoli díky své schopnosti zaujmout povrchní důvěrnost ke komukoli. Takovému člověku chybí schopnost jít svou cestou sám a kvalitně volit činnosti ve volném čase. U Riesmana je nám sympatické jeho rozporuplné chápání volného času, i když se všemi jeho názory nebudeme souhlasit.

Další významnou osobností, která je skeptická k realizaci hodnot pomocí volného času, je Erich Fromm, který v roce 1932 emigroval z Německa. Fromm zdůrazňuje nutnost uspokojovat základní lidské potřeby. Zároveň ukazuje, že ani za současných podmínek americké společnosti nejsou uspokojovány skutečně lidské potřeby, ale naopak, že jsou vytvářena umělá přání a jsou uměle uspokojována.

Šťastnější život se stává cílem sám o sobě, člověk je otrokem peněz a věcí, nákup se stává fikcí životních zážitků. Proto i volný čas a život ve volném čase je pro mnoho Američanů stále více fikcí. Odcizení v práci vede k permanentnímu a masovému odcizení v celém životě. Erich Fromm ukazuje, že člověk je předmětem řízení a manipulace jak ve sféře automatizující se výroby, tak i ve sféře spotřeby, která byla tradičně považována za sféru, kde člověk uplatňuje svobodu volby. Odcizení člověka v moderním kapitalismu vrcholí. Člověk se stává otrokem systému, jež zplodil. Ve své publikaci *Let Man Prevail*⁸ píše: „Jsme bohatší, ale máme méně svobody. Více konzumujeme, ale jsme prázdnější. Máme více atomových zbraní, ale jsme bezradnější. Máme více vzdělání, ale stali jsme se materialističtějšími. Jestliže náš hospodářský systém obohatal člověka hmotně, ochudil jej lidsky. V pracovním procesu je člověk řízen jakožto součást výrobního kolektivu. Ve volném čase je řízen a manipulován tak, aby se stal dokonalým konzumentem, který má rád to, o čem se mu tvrdí, že by to měl mít rád, a přesto si udržel iluzi, že se řídí svým vlastním vkusem.“ Erich Fromm se ve svém myšlenkovém vývoji obrací k Marxovi a v určitém směru se přiklání i k marxismu. Marxismus však redukuje na abstraktně humanistický směr ze kterého mizí třídní podstata.

Přechod mezi optimistickým a pesimistickým směrem představuje především H. Schelsky a G. Friedmann. H. Schelsky se zabývá charakteristikou současné epochy a problémy volného času. Soudí, že druhá průmyslová revoluce, jak nazývá současnou vědeckotechnickou revoluci, může přinést změny v charakteru lidské práce i v třídní struktuře kapitalistické společnosti. Východiskem k přeměně člověka je rozšiřující se prostor volného času, který člověk získává při zkracování pracovní doby. Současně se podle něho vytváří nová sféra odcizení, a to především pomocí volného času. Ve své knize *Zukunftaspekte in der industriellen Gesellschaft* dochází k závěru, že „dnešní lidé v západním Německu jsou pomocí sdělovacích prostředků stejně usměrňováni

⁷ D. Riesman, *The Lonely Crowd*, New York 1950.

⁸ E. Fromm: *Let Man Prevail*, New York 1980.

jako za hitlerovského Německa⁹. Domnívá se, že struktura náplně volného času odosobňuje člověka silněji než činnost v rámci povolání. V jeho názorech zaznívá postřeh nové reality, která vyplývá z rozvoje vědeckotechnické revoluce v kapitalistické společnosti.

Podobnou problematikou se zabývá francouzský sociolog G. Friedmann. Ve své práci *Volný čas a technická civilizace*¹⁰ pojednává nejdříve o vzniku volného času, a to v souvislosti se vznikem a rozvojem technické civilizace. Volný čas je pro něho důležitým ekonomickým i sociálním činitelem. Dovolává se i K. Marxe, který odhalil zákonitosti volného času již před sto lety. Současně soudí, že jen část společnosti je schopna přijmout volný čas jako důležitou ekonomickou hodnotu. Většina těch, kteří se teprve vytrhli ze starého života, neberou volný čas vážně, píše Friedmann. Především pro tyto lidi — a zatím je těch, kteří nejsou schopni realizovat volný čas, většina — jsou velkým nebezpečím moderní sdělovací prostředky, „mass media“. Tito lidé jsou pak technikou zotročení i ve volném čase. Friedmannovi se zdá velmi těžké na současném stupni vývoje společnosti tomu zabránit. „A právě neschopnost využít volného času nás vede k tomu, že chceme stále více volného času.“ (Přitom ovšem Friedmann počítá s rozšiřováním volného času.) Současně s negativním hodnocením vlivu techniky působícím ve volném čase na nepřipravené masy vidí Friedmann i kladnou stránku tohoto nového procesu i v kapitalistické společnosti, a v tom se odlišuje od skeptiků a je dialektičtější ve svém pojetí. Technika si na jedné straně podřizuje člověka a vede ho k jednostrannosti, a na druhé straně rozšiřuje jeho obzor. „Mladí dělníci v Paříži, Miláně atd. vidí, slyší tutěž hudbu, divadla, čtou stejné časopisy, což bylo dříve možné jen vybraným vrstvám. Tráví stejným způsobem dovolenou, cestují atd., což nemůže zůstat bez vlivu na stoupající kulturní úroveň. To vše vede podle jeho názorů k rozrušení třídního vědomí. Jakmile je dělník jednou za vraty

továrny, stává se spotřebitelem, jako milióny členů industriální společnosti“¹¹.

Friedmann řeší jako jeden z mála sociologů i vliv práce na využívání volného času. Domnívám se, že i zde se projevuje znalost K. Marxe a v určitém směru i jeho vliv. „Člověk dosud dělá jednoduchou práci, charakter práce mu bere chuť na hlubší využití volného času“¹². Skutečné štěstí a svoje uplatnění hledá pak především doma. Polokvalifikovaný dělník je podle názorů Friedmanna neschopný po jednom dnu práce na pásu přemoci své vyčerpání, únavu pramenící z psychického podnětu, a využít aktivně volného času. Lidé si nedovedou ani představit, jak hluboká je souvislost mezi prací a kulturní úrovní a volným časem člověka. Řešení, které Friedmann uvádí, však není spojeno s třídním bojem, ale jen s dalším rozvojem techniky a vzdělanosti. Svůj rozbor volného času dovršuje Friedmann pokusem o definování pojmu volného času. V definici volného času však nezahrnuje všechny momenty, které mu volný čas vytvářely, ale zabývá se jen otázkou volby. „Volný čas je věc, záležitost individuálního vkusu, výsledek celé řady základních osobních rysů.“ Volný čas, píše dále, zahrnuje svobodu, ale současně si Friedmann klade otázku, zda je dnešní člověk sám schopen objevit a realizovat volný čas (leisure time), transformovat „leisure time“ ve „free time“. Odpovídá záporně. Domnívá se, že společnost musí mnoho udělat proto, aby lidé pochopili význam volného času¹³. Všehumánistický charakter Friedmannových názorů je poněkud třídně podbarven. Pracovníkům v socialistických zemích poskytuje bohatý empirický i teoretický materiál k sociologii volného času. Příliš strohá determinovanost mezi prací a volným časem vede však k zjednodušenému pohledu na dělnickou třídu a její možnosti a schopnosti v rámci společenských podmínek i života každého jednotlivce.

Optimistický směr, který soudí, že volný čas přináší společnosti i jednotlivcům nové hodnoty, je zastoupen velmi četně v kapitalistické společnosti a samozřejmě

⁹ H. Schelsky: *Zukunftaspekte in der industriellen Gesellschaft*, Hamburg 1956.

¹⁰ G. Friedmann: *Volný čas a technická civilizace*, International Social Science Journal, 1960, č. 4, str. 509–522.

^{11, 12} G. Friedmann, *Volný čas a technická civilizace*, International Social Science Journal, 1960, č. 4, str. 517, 513.

¹³ Mohli bychom uvést další jména — R. Dahrendorf, J. Fourastié, Vigo Graf von Blücher atd.

i v socialistických zemích. Pokrokoví sociologové kapitalistických zemí, i když nejsou marxisté, navazují, ať jsou si toho vědomi nebo ne, na některé myšlenky K. Marxe a vytvářejí tak určitou kontinuitu optimistického pohledu na vývoj člověka. Domnívám se, že v této rozporuplné kontinuitě je plus marxismu, který vyrostl na výspě kulturního dění a jehož myšlenky nacházejí s rozvojem vědeckotechnické revoluce stále větší uplatnění. Někteří optimisticky zaměření sociologové se však rozccházejí s marxismem ve východisku k přeměně společnosti, které spatřují jen ve stupňování kulturního života každého člověka. Marxismus vychází z přesnějšího vymezení podmínek pro přeměnu světa i individua. Západní sociologové však rozpracovávají otázky, které zatím nebyly zkoumány v dostatečné míře právě na straně marxistů, a to vztah subjektu a společnosti z hlediska volby činností jednotlivce ve sféře volného času. Vypracovali z tohoto hlediska některé nové myšlenky i praktické návrhy. Snaží se zainteresovat člověka, aby více participoval na kulturnějším způsobu života a na vytváření svého vlastního osudu. Ověřují si využívání volného času bohatými výzkumy. Údaje zpracovávají a srovnávají. Někteří se snaží pochopit a i nově formulovat problémy všestranně rozvinutého člověka. Možná, že se více zabývají subjektem na úkor celospolečenské problematiky, ale pro naše podmínky mohou být některé jejich myšlenky podnětné a spíše uskutečnitelné než v kapitalistických zemích.

Jedním z nejvýznamnějších pracovníků, kterého můžeme přiřadit k optimistickému směru v pojetí volného času, je Joffre Dumazedier. Je čelným představitelem francouzské sociologie volného času a skupiny sociologie volného času, jež existuje při Světové sociologické asociaci. V sociologii volného času vychází Dumazedier z dynamického pojetí současné společnosti jako přechodu od tradiční civilizace, v níž dominuje starost o obživu, o udržení prosté existence, ke společnosti industriální s dominujícím

prvkem volného času. „Volný čas se ustanovil jako prvek, který má hodnotu“¹⁴.

Dumazedier se domnívá, že problém volného času je zatím nedostatečně zkoumán. Podle jeho názoru byla dosud věnována velká pozornost především analýze činnosti ve volném čase, méně pozornosti však bylo věnováno teoretické stránce volného času. Volný čas byl především zkoumán jako sociální jev a ne jako teoretický a určující faktor. Analýza vztahu je zatím nedostatečně dialektická. „Zvyšující se vliv volného času na kulturu, na sociální vztahy, je prozatím přehlížen“¹⁵. Podle jeho názoru sociologie volného času nenalezla dosud metodu, jak zacházet s obecnými problémy při zkoumání sociologických faktů.

V rámci své teoretické koncepce sociologie volného času oceňuje velmi realisticky situaci a ve své práci *Current Problems of the Sociology of Leisure*¹⁶ připouští, že existuje vztah mezi prací a volným časem, ale podotýká, že „takové přibuzenství někdy existuje, někdy ne, anebo je méně důležité než jiné vztahy“¹⁷. Mnohým z nás je nepříjemné, že je nedůvěřivý ke každému systematicky stanovenému vztahu mezi prací a volným časem; jsou nám v tomto směru milejší různé skeptické směry, přičemž přehlízíme nové racionální jádro, které vidí pozitivní hodnoty, jichž nabývá i dělnická třída. A přitom si Dumazedier klade otázku, zda se ve společnosti, v níž stoupají nároky na volný čas, dokonce na nové bázi neprohlubují i třídní rozdíly.

Dumazedier se zabývá definicí pojmu volného času. Představa volného času má podle něho malou, nebo nemá vůbec žádnou strukturální základnu. Stanovil tři funkce volného času: odpočinek, zábava, rozvoj člověka. Stejně stanovil funkce volného času i Karel Marx. Dumazedier se však více zabývá subjektivní stránkou volného času. Ve volném čase si individuum může dopřát podle vlastní vůle svobody a buď odpočívat, bavit se nebo rozvíjet vlastní osobnost. Dumazedier se také snaží postihnout dvoustranný vztah, který existuje při realizaci volného

¹⁴ J. Dumazedier: *Current Problems of the Sociology of Leisure*, International Social Science Journal, 4/1960, str. 522–532.

^{15, 16, 17} J. Dumazedier: *Current Problems of the Sociology of Leisure*, International Social Science Journal, 4/1960.

času a zabývá se zpětným vlivem aktivně využitého volného času na člověka. Volný čas hraje podle jeho názoru účinnou úlohu ve vývoji kulturní úrovně. Může tvořit činitele jak kulturního pokroku, tak regrese. Dumazedier vytvořil v letech 1959 první systematickou bibliografii k otázce volného času. Řídil průzkum šesti evropských měst¹⁸.

Dumazedier se přiklání k některým Marxovým myšlenkám, ale současně ho kritizuje a řadí k myšlenkovému odkazu anglické klasické ekonomie.

Dumazedierově koncepci je blízká teorie volného času, formulovaná v USA Maxem Kaplanem v knize *Leisure in America*¹⁹. Ve své obsáhlé publikaci se Kaplan snaží o co nejpřesnější pochopení a definování pojmu volného času. Zkoumá volný čas ve vztahu k různým sociálním vztahům, k práci, k rodině, k společenským třídám, ke kultuře, k rekreaci, k televizi atd. V každé kapitole své práce se snaží neizolovat problém volného času, nýbrž studovat, jak volný čas působí na sociální a kulturní prostředí a jak je sám objektivní sférou ovlivňován.

Podobně jako Dumazedier hlásá nejen právo na práci, ale i právo na volný čas a tedy nutnost respektování volného času jako autonomního fenoménu. Volný čas není pro něho jen kompenzací práce, není jen produktivním volným časem, neslouží jen výrobě, ale samotnému člověku. V názorech Maxe Kaplana se projevuje větší konformismus s „industriální společností“ než u Dumazediera. Volný čas chápe Kaplan jako zdroj „tvořivosti a hodnot“, jež člověku pomáhají přizpůsobit se průmyslové společnosti. Jeho práce má teoretický charakter a používá bohatého empirického materiálu. Je příznakem nového teoretického rozmachu, k němuž dochází v empirické sociologii volného času v USA.

V socialistických zemích se problematikou volného času zabývají především S. G. Strumilin, G. Pruděnskij, P. Maslov, A. V. Mjalkin²⁰. Všichni patří k optimistickému proudu. Od západních sociologů se odlišují v akcento-

vání především objektivní stránky volného času, zatímco oblast subjektivní, problémy motivace činnosti člověka zůstávají zatím nepovšimnuty. I když píší o potřebách všestranně rozvinutého člověka, zkoumají především produktivní význam volného času ve společnosti ve vztahu k zaměstnání. Prozatím zůstávají dlužni odpověď na otázku, jaký smysl má volný čas právě jen pro člověka samotného. Strumilin se zabýval problematikou volného času již ve dvacátých letech. Jeho práce byla přerušena v období kultu osobnosti. Zabýval se především efektivností vzdělání ve vztahu k výrobě. Prováděl také první sociologické průzkumy volného času v SSSR již v roce 1924. Dnes stojí v čele sociologie volného času Pruděnskij, který se zabývá především vztahem práce a volného času. Tento vztah zůstává základním vztahem v problematice volného času, který je nutno stále znovu zkoumat na základě podmínek, měnících se s rozvojem vědeckotechnické revoluce. Pruděnskij je současně iniciátorem sociologických průzkumů volného času v SSSR po druhé světové válce.

Do optimistického proudu patří ovšem i ti sociologové volného času, kteří v USA a v ostatních kapitalistických zemích vystupují čistě konformně. Autoři tohoto směru (patří k nim v USA D. M. White a další) vidí většinou nebo především klady v současném americkém životě, a to i v oblasti volného času. Jejich pojetí volného času ztrácí svou rozporuplnost, která je této oblasti vlastní jak v kapitalistické, tak i v socialistické společnosti. Jednoznačně jsou chváleny telekomunikační prostředky, formy zábavy atd. Tyto apologetické teorie jsou při rozboru západní sociologie většinou zaměňovány s celou západní sociologií.

Základní směry sociologie volného času, které jsme naznačili, zahrnují bohatství různých, často i protikladných myšlenek. Tato různost má svou pozitivní stránku, protože vytyčuje a řeší problematiku volného času z mnoha aspektů. Různé aspekty a různá chápání problematiky volného času současně naznačují závažnost sociologie volného času v dnešní epoše.

¹⁸ J. Dumazedier: *Démocratie nouvelle*, 4/1964.

¹⁹ M. Kaplan: *Leisure in America*, A. Social Inquiry, New York 1960.

²⁰ A. V. Mjalkin: *Volný čas a všestranně rozvinutý*

člověk, Moskva, 1962, S. G. Strumilin: *Otázky socialismu a komunismu v SSSR*, G. A. Pruděnskij: *Volný čas pracujících v socialistické společnosti*, Kommunist č. 15/1961.